

(ਦਿਨ) (2) ਰਾਤ (3) ਪੱਖ (15 ਦਿਨਾਂ) (4) ਚਾਰ ਮਾਹਾਂ (5) ਸੰਵਤਸਰ
(ਸਾਲ ਬਾਅਦ)

ਇਕ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਤੁਤੀ 25 ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਤੇ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਲਕਾ ਮਨ ਧਿਆਨ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਵ ਤੇ ਭਾਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰਿਆ ਭਦਰਬਾਹੂ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਆਵਸ਼ਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਗਾਥਾ 1462 ਵਿਚ ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਦੇ ਪੰਜ ਫਲ ਦੱਸੇ ਹਨ :

(1) ਦੇਹਜਾੜਸ ਸੁੱਧੀ : ਬਲਗਮ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(2) ਮਤੀਜੜਯ ਸੁੱਧੀ : ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਨਾਲ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਬੁੱਧੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤਿਤਿਕਸ਼ਾ : ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੁਭ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਵਿਚ ਸੁਭ ਧਿਆਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਹਿਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਯੋਤਸਰਗ ਦੇ ਦੋਸ਼ :

ਪ੍ਰਬਚਨ ਸਾਰ ਦੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 19¹, ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ² ਅਨੁਸਾਰ 21 ਅਤੇ ਵਿਜੇਦਸ ਅਨੁਸਾਰ 16 ਦੋਸ਼ ਹਨ।

¹ ਪ੍ਰਬਚਨਸਾਰ ਗਾਥਾ 143-162

ਦੇਹਮਝ ਜਙ੍ਹਣਸੁਝੀ ਸੁਹਦੁਕਖਤਿਤਕਖ ਧ ਅਧੁਧੇਹਾ ।

ਝਾਧਝ ਧ ਸੁਹੰ ਝਾਧੰ, ਏਧਧਧੋ ਕਾਤ ਸਧਧਾਝਮ॥

(ਆਵਸ਼ਕਨਿਰਬੁਕਤੀ ਗਾਥਾ 1462)

ਸੁਲੱਕੀਆ ਅਧਿਐਨ

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਗਰਗੋ ਗੋਤਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗਰਗ ਮੁਨੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਆਚਾਰਿਆ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬੜੇ ਝੂਠੇ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਅਵਿਨਿਤ ਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕਾਂਤ (ਇਕੱਲਾ) ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਲੱਕ ਦਾ ਅਰਥ ਦੁਸ਼ਟ ਬਲਦ ਹੈ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਡੀ ਤੋੜ ਕੇ ਮਾਲਕ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਨੈ ਤੇ ਅਵਿਨੈ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਾਈਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਗਰਗ ਕੁੱਲ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਗਰਗ ਮੁਨੀ ਸਥਵਿਰ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਗਣਧਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਗਣੀਭਾਵ ਨਾਲ (ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ) ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।1।

ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਲਦ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।2।

ਜੇ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਟ ਬੈਲ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਬੈਲ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲੇਸ਼ (ਅਸਮਾਧੀ) ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਚਾਬੁਕ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।3।

ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਗੱਡੀਵਾਨ ਕਿਸੇ ਬਲਦ ਦੀ ਪੂਛ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਬਲਦ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਬਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਲੀ ਦੀ ਕਿੱਲ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਲਟ ਰਸਤੇ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।4।

ਕੋਈ ਬਲਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਉਛਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।5।

ਕੋਈ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਬਲਦ ਸਿਰ ਨੂੰ ਨਿਛਾਲ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਭਾਰ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਗਲਤ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।6।

ਕੋਈ ਛਿਨਾਲ (ਦੁਸ਼ਟ ਬਲਦ) ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਜੁਆਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁੰ ਸੁੰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 7।

ਆਯੋਗ ਬੈਲ ਜਿਵੇਂ ਗੱਡੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧੀਰਜ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼ਿੱਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਉਹ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। 8।

ਕੋਈ ਰਿੱਧੀ, ਐਸ਼ ਤੇ ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਰਸ ਤੇ ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। 9।

ਕੋਈ ਭਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਆਲਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਚੇਲਾ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਢੀਠ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ (ਗੁਰੂ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰੇ। 10।

ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਰਾ ਚੇਲਾ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਚਾਰਿਆ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬਚਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। 11।

ਭਿਕਸ਼ਾ ਲਿਆਉਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿੱਸ਼ (ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਾਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 12।

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਲਈ ਭੇਜਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਦੇ

ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਇੰਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਬੇ
ਗਾਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 13।

ਜਿਵੇਂ ਖੰਭ ਆਉਣ ਤੇ ਹੰਸ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੜ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਦੀਖਿਅਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੋਟੀ, ਪਾਣੀ
ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਭੈੜੇ ਸਿੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 14।

ਅਵਿਨਿਤ (ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ) ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਡੀ
ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਚਾਰਿਆ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ
? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 15।

ਜਿਵੇਂ ਆਲਸੀ ਨਿਕੰਮੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਇਹ
ਚੇਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗਰਗ ਆਚਾਰਿਆ, ਗਏ ਸਮਾਨ ਆਲਸੀ
ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਤਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। 16।

ਉਹ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਦਿਆਵਾਨ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਗੰਭੀਰ, ਸਮਾਧੀ ਵਾਲਾ
ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਵਾਨ (ਚਰਿੱਤਰਵਾਨ) ਆਤਮਾ ਆਚਾਰਿਆ ਗਰਗ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ
ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। 17।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ

ਗਾਥਾ 1

ਗਣਧਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ :

- (1) ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਜਿਵੇਂ ਗੌਤਮ,
ਸੁਧਰਮਾ ਆਦਿ।
- (2) ਅਣੁਪਮ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਕ ਆਚਾਰਿਆ।

ਮੋਕਸ਼ ਮਾਰਗ ਗਤੀ ਅਧਿਐਨ

ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੌ ਤੱਤ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ, ਛੇ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਕਈ ਸੂਤਰ, ਤਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। (1) ਦਰਸ਼ਨ (2) ਗਿਆਨ (3) ਚਾਰਿੱਤਰ (4) ਤਪ।

ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਰਾਹ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਉਮਾਸਵਾਮੀ ਨੇ ਤੱਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਹੈ :

ਸੱਮਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ (ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ), ਸੱਮਿਅਕ (ਸੱਚਾ) ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਸੱਮਿਅਕ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ।

(1) ਸੱਮਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸੱਮਿਅਕਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਮ ਅਰਥ ਸਹੀ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਗਵਰਾਸ਼ੋ ਏ)ਯੁ ; ਬਸਧਐੱਚਕਨੂੰ

(ਤੱਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ 2 ਸੂਤਰ)

ਭਾਗ ਅਰਥ : ਜੀਵ ਅਜੀਵ ਆਦਿ ਨੌ ਤੱਤਵਾਂ ਦੇ ਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸੱਮਿਅਕਤਵ ਜਾਂ ਸੱਮਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸੱਮਿਅਕਤਵ ਹੈ। ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਦੇਵ : ਦੇਵ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਗ

ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ 18 ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੱਚਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਦੇਵ, ਅਰਿਹੰਤ ਜਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਉਹ ਵੀਤਰਾਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵੱਗ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗਿਆਨੀ ਹੈ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਯਾਤਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ : ਜੋ ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੰਜ ਸੰਮਤੀ, ਤਿੰਨ ਗੁਪਤੀ ਅਤੇ 22 ਪਰਿਸ਼ੈ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੋ ਭਿਕਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਘਰ ਬਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਿੱਖਿਆ ਦੇ 42 ਦੋਸ਼ ਟਾਲ ਕੇ ਭੋਜਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਨਿਰਗਰੰਥ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੈ।

ਧਰਮ : ਸਭ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਦੁਰਗਤੀ ਵਿਚ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਗਤਿ ਵਿਚ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਤੇ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਘਟਣ ਨਾਲ ਜੋ ਆਤਮ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਦਾਨ ਸ਼ੀਲ, ਘਪ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਧਰਮ ਹੈ।

(2) ਸੱਮਿਅਕ ਗਿਆਨ : ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਸੱਮਿਅਕ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਵਰੂਪ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਤਮਾ ਤੱਤਵ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਗਿਆਨ

ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ' ਜਾਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨਾਵਰਨੀਆ (ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ) ਕਰਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

(1) ਅਭੀਨਿਬੋਧਿ ਗਿਆਨ (ਮਤੀ ਗਿਆਨ) ਜੋ ਗਿਆਨ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਭੀਨਿਬੋਧਿ ਜਾਂ ਮਤੀ ਗਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(2) ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ : ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਸ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਮੂਰਤ (ਪ੍ਰਤੱਖ) ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਨ ਮੂਰਤ (ਪ੍ਰਤੱਖ) ਤੇ ਅਮੂਰਤ (ਅਪ੍ਰਤੱਖ) ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰੁਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨ ਹੈ।

(3) ਅਵੱਧੀ ਗਿਆਨ : ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪੀ (ਸ਼ਕਲ ਵਾਲਾ ਤੇ

ਅਰੂਪੀ) ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਵਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ (ਸ਼ਕਲ ਰਹਿਤ) ਦਰੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਦਰਵ, ਖੇਤਰ, ਕਾਲ ਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਗਿਆਨ ਮੁਰਤ ਦਰੱਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(4) ਮਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਪਾਸ ਮਨ ਹੈ। ਉਹ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਨ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਦ ਮਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਪਰਿਆਏ ਹਨ। ਮਨ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਪਰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਭਾਵ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(5) ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ : ਅਚਾਰਿਆ ਸਮਰਾਟ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਆਤਮਾ ਰਾਜ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਨੰਦੀ ਸੂਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਨਾ 63 ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(1) ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨ ਇਕ ਹੋ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(2) ਜੋ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੰਤਰ ਤੋਂ ਜੋ ਰੂਪੀ, ਅਰੂਪੀ, ਮੁਰਤ, ਅਮੁਰਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਫਿਲਮ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(3) ਜੋ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਰਿਆਏ (ਸੁਭਾਅ) ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(4) ਜੋ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਨੰਤ ਅਨੰਤ ਜਾਨਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(5) ਜੋ ਰੰਗ ਰਹਿਤ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(6) ਜੋ ਰਾਗ, ਦਵੇਸ਼, ਮੋਹ, ਲੋਭ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਪ੍ਰਤੱਖ (2) ਪਰੋਕਸ਼। ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਪਰੋਕਸ਼ ਹੈ। (2) ਸੱਮਿਅਕ ਚਾਰਿੱਤਰ : ਤੱਤਵ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਫਲ ਪਾਪ ਕਰਮ ਤੋਂ ਹਟਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੱਮਿਅਕ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਬਨਾਉਣਾ। ਚਾਰਿੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ : (1) ਸਾਧੂ ਧਰਮ (ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤ) (2) ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ (ਬਾਰਾਂ

ਵਰਤ)। ਸ੍ਰੀ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਚਾਰਿੱਤਰ, ਤਪ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(3) ਤੱਪ : ਤੱਪ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। (1) ਅੰਦਰਲਾ ਤਪ (2) ਬਾਹਰਲਾ ਤਪ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਜਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੇਕਾਂ ਭੇਦ ਉਪਭੋਦ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਦਾ 30ਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਪ ਨੂੰ ਸੱਮਿਅਕ ਚਾਰਿੱਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਛੇ ਦਰਵ

ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮੱਦ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਾਰੇ ਦਿਰੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮੀਆਂ ਦੀ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਅਸਤ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। (1) ਉਹ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। (2) ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ

ਕਰਦਾ ਹੈ। (3) ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। (4) ਛਾਂਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੱਤ ਤੇ ਸੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ। ਉਹ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। (5) ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਇਕੋ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੋ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ ਸਭ ਉਸ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਲਾ ਜਗਤ ਮਿੱਥਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਇਕ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ : ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ। ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾਯਾਨ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਦਰਵ ਇਕ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵੀ ਸੱਤ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਪੱਖੋਂ ਦਰਵ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸੱਚ ਹੈ ਉਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਸਚ ਹਨ।

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅਜੀਵ ਦਾ ਇਕ ਦੇਸ਼ (ਹਿੱਸਾ) ਹੈ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਵ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਹੋਂਦ ਚੇਤਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਹੈ ਉਨੀ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦਾ ਮੇਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ ਅਨਾਦੀ (ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਅਨੰਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਦਰਖਤ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵਾਂ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਅਚੇਤੰਨ ਚੇਤੰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੇਤੰਨ ਅਚੇਤੰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਨਾਦੀ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ ਪਰ ਆਦਮੀ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੁਰੂ (ਜਨਮ) ਤੇ ਅਖੀਰ (ਮਰਨ) ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਅੱਜ ਸੱਤ ਹੈ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੱਤ, ਸੱਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦਰਵ ਹਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ (ਜੀਵ-ਅਜੀਵ) ਦਰਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਰਵ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣ ਤੇ ਪਰਿਆਏ ਹੋਣ।

ਗੁਣ : ਵਸਤੂ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਗੁਣ ਹਨ।

ਪਰਿਆਏ : ਦਰਵ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਿਆਏ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਤੋਂ ਕੰਗਣ ਜਾਂ ਕੰਗਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਹਾਰ ਬਣਾਉਣਾ।

ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ :

(1) ਆਮ (2) ਖਾਸ

(1) ਆਮ ਗੁਣ :

(1) ਹੋਂਦ (ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਖਰਚ ਹੋਣਾ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋਣਾ)

(2) ਵਸਤੂਤਵ (ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਦਰਵ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ)

(3) ਦਰਵਯਤਵ (ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ)

(4) ਪ੍ਰਮੇਏਤਤਵ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਵ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ)

(5) ਅਗੂਰ ਲਘੁਤਤਵ (ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦਰਵ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ)

(6) ਪ੍ਰਦੇਸਤਤਵ (ਜਿਸ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ)

(2) ਖਾਸ ਗੁਣ

(1) ਗਿਆਨ (2) ਦਰਸ਼ਨ (3) ਸੁੱਖ (4) ਵੀਰਜ (5) ਰਸ (6) ਰੀਧ (7) ਸਪਰਸ਼ (8) ਧਰਮ (9) ਅਧਰਮ (10) ਵਰਤਨਾ (ਕਾਲ) (11) ਅਵਗਾਹਨਾ (ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਆਸਰਾ) (12) ਮੁਰਤ (13) ਅਮੁਰਤ

ਪਰਿਆਏ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ :

(1) ਸੁਭਾਵ ਪਰਿਆਏ (ਜੋ ਹਰ ਦਰਵ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)

(2) ਵਿਭਾਗ ਪਰਿਆਏ (ਜੋ ਕੇਵਲ ਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਦਗਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)

ਛੇ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਵਰੂਪ

(1) ਧਰਮਾਸਤਿਕਾਇਆ : ਇਹ ਦਰਵ ਸੰਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਦਰਵ ਹੈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਅਨਾਦਿ (ਅਨੰਤ) ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਹੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਰਹੇਗਾ। ਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਅਰੂਪੀ ਤੇ ਨਿਰਆਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ

ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਦਰਵ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਘੇਰਦਾ। ਗੁਣ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਲਣ-ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੀਵਾਂ ਗਤਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਤੱਤਵ ਹੈ।

(2) ਅਧਰਮਾਸਿਤ ਕਾਇਆ : ਇਸ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਧਰਮਾਸਿਤਕਾਈਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਅਕਾਸ਼ਾ ਸਤਿ ਕਾਇਆ : ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇਕ ਦਰਵ ਹੈ ਖੇਤਰ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਲੋਕ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਛੇ ਦਰਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਲੋਕ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਕੱਲਾ ਅਕਾਸ਼ ਦਰਵ ਹੈ ਉਹ ਅਲੋਕ ਹੈ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਰਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਠਹਿਰ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਾਲ ਪੱਖੋਂ ਅਕਾਸ਼, ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਕਲ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਗੁਣ ਪੱਖੋਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ।

(4) ਕਾਲ : ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਪੱਖੋਂ ਢਾਈ ਦੀਪ ਵਿਚ ਹੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੀ ਸੁਭਾਵ ਵੀਤਨਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਉਥੇ ਕਾਲ ਦਰਵ ਮੋਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਦਿਨ, ਰਾਤ, ਘੰਟਾ, ਮਿੰਟ, ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ, ਸਾਗਰੋਪਮ, ਪਲਯੋਪਮ ਹਨ। ਕਾਲ ਪੱਖੋਂ ਕਾਲ ਅਨੰਤ-ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਅਰੂਪੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਆਚਾਰਿਆ ਕਾਲ ਨੂੰ ਦਰਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

(5) ਪੁਦਗਲ : ਇਹ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਟਲ ਜਾਂ ਜੜ ਪਦਾਰਥ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਦਗਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ : ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ, ਮਿਲਣਾ, ਗਲਨਾ ਜਾਂ ਵਿਛੜਨਾ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਛੜਦੇ ਹਨ।

ਪੁਦਗਲ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਦਗਲ ਪੰਜ ਰੰਗ ਵਾਲਾ, ਪੰਜ ਰਸ ਵਾਲਾ, ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੰਧ ਵਾਲਾ, ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਅਰੂਪੀ, ਅਜੀਵ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਲੋਕ ਦਰਵ ਹੈ। ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ ਪੁਦਗਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਹੁਣ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਨੂੰ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਪੱਖੋਂ ਕਦੇ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਰਵ ਪੱਖੋਂ ਪੁਦਗਲ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਪੁਦਗਲ ਵਰਨ, ਗੰਧ, ਰਸ, ਸਪਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੁਦਗਲ ਅਜੀਵ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਜ਼ਵੂਦ ਵੀ ਜੀਵ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਾਰ ਭੇਦ ਹਨ:

(1) ਸਕੰਧ : ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਸਕੰਧ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(2) ਦੇਸ਼ : ਸਕੰਧ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।

(3) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ : ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਕੰਧ ਬਣਿਆ ਹੋਇ ਸਕੰਧ ਦੇ ਉਨੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਕੰਧ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਣਵੰਡੇ ਸਕੰਧ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਖਦੇ

ਹਨ।

(4) ਅਣਵੰਡੇ ਪੁਦਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪੁਦਗਲ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੁਦਗਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

(1) ਪੁਦਗਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਇਕ ਦ੍ਰਵ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਉਂ ਦਾ ਹੀ ਦ੍ਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੈ।

(2) ਇਹ ਨਿੱਤ (ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਕੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਟਦਾ ਹੈ।

(3) ਇਹ ਅਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਹਨ।

(4) ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।

(5) ਇਹ ਸਰੀਰ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(6) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਰਣ ਰਸ ਗੰਧ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਗਹਿਰਾਈ ਨਹੀਂ।

(7) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(8) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਪੁਦਗਲ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪ ਗਲਦਾ ਹੈ ਨਾ ਵਿਖਰਦਾ

ਹੈ ਨਾ ਗਲ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਵਿਛੜ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(9) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਨੰਤ ਹਨ।

(10) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਲੋਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(11) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਪ੍ਰਦਗਲ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਜੀਵ : (ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੌ ਤੱਤਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੋ)

ਨੌ ਤੱਤਵ

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਖੀਏ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚਾ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਝਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌ ਤੱਤਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਨਾ, ਜਾਨਣਾ, ਹਰ ਜੈਨ ਉਪਾਸਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੌ ਤੱਤ ਹਨ :

(1) ਜੀਵ (2) ਅਜੀਵ (3) ਪੁੰਨ (4) ਪਾਪ (5) ਆਸ਼ਰਵ (6) ਸੰਬਰ (7) ਨਿਰਜਰਾ (8) ਬੰਧ (9) ਮੋਕਸ਼ (ਮੁਕਤੀ)।

1. ਜੀਵ - ਜੋ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਿਆ ਸਰੀਰ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜੀਵ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਸੁੱਖ, ਦੁੱਖ, ਇੱਛਾ ਆਦਿ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਜੀਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।

ਦਿਗੰਬਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 7 ਤੱਤਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕੋਈ ਸੁਖੀ ਹੈ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਤੇ ਕੋਈ ਗਰੀਬ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਅਨਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਝੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਲੱਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵਾਂ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਰਹੇਗਾ। ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਣ।

ਜੀਵ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ (1) ਸੰਸਾਰੀ (2) ਸਿੱਧ (ਮੁਕਤੀ) ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਹਨ। ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਧ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭੇਦ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ : ਤਰੱਸ ਤੇ ਸਥਾਵਰ।